

Losonc társadalmi fejlődése és városiasodása az újkorban

A „Felvidék Debrecene” elnevezést a reformkorban kapta Losonc, utalva e nem nagy népeségű város kivételesen pezsgő gazdasági és kulturális életére, fénylő magyar szellemiségre, híres oktatási és kulturális intézményeire. Hogyan vált ilyen igen jelentős közösséggé e kis város? Milyen utat járt be önkormányzata, társadalma, gazdasági élete a 1870-es évekig, a polgári állami, helyi közigazgatás, illetve a tőkés gazdaság kiépüléséig? Erre kívánunk válaszolni az alábbiakban – természetesen csak vázlatot adva néhány figyelemre méltó új feldolgozás és sajtó, negyedszázados levéltári kutatásaink által nyert új ismeretek, eredmények alapján. Az újkor végső szakaszában, a dualizmus fél évszázada alatt végbement városi fejlődést alaposan tárgyalja a *Borovszky Samu* nevéhez kötődő megyemonográfiában a Bartha Lajos által írt, 1911-ben megjelent és nemrég újra kiadott várostörténet.¹

I. A város és polgárainak sorsa a török és a reformáció térhódítása korában

Az újkor a XVI. század közepén köszöntött Losonc népére - nem éppen barátságosan. A török hódítók 1552-ben értek Nógrádba. Hádím Ali budai pasa serege – a régóta ismert módon – júliusban Eger körülvétele érdekében sorban elfoglalta Drégelyt majd Balassagyarmatot, Szécsényt, Hollókőt és Bujákat, sőt, 1554-ben utódja, Tojgun pasa a bányavárosok védelmében kulcsszerepet játszó Füleket és a kis Salgót is bevette. 130 éven át idegen hódoltság, váltakozó sikerű harcok, rövid békés idők követték egymást. 1593 és 1663 között valamennyi nógrádi végvárat sikerült visszavívni és megtartani keresztény kézben, de 1663 és 1683 között újabb két évtizeden át állt szemben egymással a muzulmánok által újra elfoglalt Szécsény, Hollókő, Buják és Nógrád - illetve a magyar Fülek végvára és a Balassák Divénye és Kékkője. 1682 szeptemberében a török-erdélyi-kuruc seregeknek véres ostrommal sikerült bevenni a Koháry István labancjai által védett Füleket, ám egy évvel később a Bécszet felmentő lengyel király, Sobieski János Esztergom bevétele után, novemberben személyesen parancsnokolta Szécsényt és Hollókőt visszafoglalását. 1684-ben Nógrád és Buják falai közül is kiűzték a pogány hódítókat, majd miután 1687 végére Egerre is feltűzték a kereszties lobogót, végetért a népszerűségben, falvakban, javakban óriási pusztulást okozó török kor.

Az első forrás, amely képet ad Losonc oppidum nagyságáról, az 1542. évi magyar királyi portaadó kivétési jegyzéke, összesen 32 adóportát regisztrált a városban, melyek közül 19 Ráskai István úr, 13 pedig Balassa Zsigmond úr joghatósága alá tartozott. Összehasonlításként: ugyanekkor Fülek 30 portáján uralkodott Ráskai úr, Szécsényben és két külvárosában (Újváros és Farkasfalva) 71 népes portát írtak össze, a török által feldúlt Balassagyarmat 51 portája közül pedig 22 volt lakott, 29 elszegényedett (pauper), további 19 pedig pusztá (deserta) lett. 1549-ben a dicális összeírás kiváltságos mezővárosunkban 33,5 adóportát, 49 zsellért, 3 pusztá és 2 új portát, továbbá 1 szolgát és 1 kézművest írt össze, ami immár lényegesen több, mint Szécsény és külvárosai 15,5 népes, 49 szegény portája, 3 bírāja és 8 szolgálja.²

Fülek eleste után a fallal, bástyákkal soha meg nem erősített, csak árokkal, földsáncsal körülvett, de ősi kiváltságokkal, önállósággal felruházott Losonc kénytelen volt elismerni a török szultán katonai és közigazgatási fennhatóságát. Ennek első és nagyon értékes forrása a szécsé-

¹ Bartha Lajos: Losoncz. In: *Borovszky Samu* (Szerk.) Magyarország vármegyéi és városai – Nógrád vármegye Budapest, (1911) 660-696. old.

² Pálmány Béla: Szécsény legrégebbi lakosság névsora, az 1551. évi bordézsma jegyzék. Szécsényi Honismereti Híradó XII. 1989. 36. old.

nyi szandzsák 1554-ben készült defterjegyzéke, amelyet Vass Előd néhány éve fordított le és tett közzé. E török forrás név szerint feljegyezte a városunk 80 adófizető hane-jében élő 2 papot, 2 deákot valamint a törökök által „mestörnek” nevezett 2 kézművest és további 111 keresztény családfőt, a velük egy kenyéren élő 53 legény és 2 házas fiút, továbbá 57 legény és 11 házas fivért, végül a 20 szolgát. Vass Előd számítása szerint e háztartásszám 1300 főt jelent. A nevek zömét a semleges török hivatalnokok magyar hangzás szerint jegyezték le, köztük mindössze tucatnyi szláv hangzású családnév és két „Tód” vezetéknev olvasható, mindez bizonyítja a város magyar jellegét. Érdekesebb, hogy a korabeli – és Nógrádban kutatási tapasztalataink szerint a XVIII. század elejéig fennálló – névadási gyakorlat alapján a mesteremberek és kereskedők foglalkozása azonos volt a családnévükkel. A 3 „Tözsér” – marhakupec – 2 „Kolmár” és 2 „Sós” mellett további 5 „Szabó”, 4 „Varga”, 3 „Takács”, 2 „Sziójgyártó” és 1-1 Kovács, Mészáros, Kádás, Molnár, Nyerges, Szűcs, Fazekas nevű családfő valamint az 1 szolgát is tartó Aranyász György és „Kristóf mestör” személyében bizonyára iparúzókat tisztelhetünk. Mindez 7 kereskedő és 23 mester működését jelenti és ez a nem kis szám, (a háztartásfők 25,65%-a!) jelzi a kézművesség jelentőségét a város társadalmában.³

A város háztartásairól újabb ilyen részletességű jegyzékek csak a 18. század elejétől maradtak fenn, de a törökdúlás másfél száz évének Losoncáról is sok új ismeretet szerezhetünk. Pl. 1600-ban Losonc határa terméskény gabonadézmáját 28 Ft-ért árendáltatta ki az esztergomi érsekség, míg Szécsény és Farkasfalva tizedjövédelme csak 13 Ft, Balassagyarmat pedig csupán 8 Ft ellenében kelt el – mindez jelzi, hogy ekkor e város volt a legjelentősebb helység a megyében.⁴

Az 1647. évi portajegyzék szerint 3 adóportát vetettek ki Losoncra – ennél nagyobb, 3,25-5 portányi adóalapja 10 termékeny határú, vagy sok bortermelő nógrádi falunak is volt (pl. Diósjenő, Ecseg, Érsekvadkert, Kálló, Kosd), 1661-ben pedig 11 dél-nógrádi helységben volt több a losonci 2 adóportánál. Csak Fülek pusztulása után, 1683 és kb. 1696 között számított a megye legnagyobb helységének a szabadalmas város. Az 1689-1692 közötti általános dél-nógrádi újratelepülést követően, 1697-ben, azonban már Balassagyarmat (764,5 rovás), 1709-re pedig Nagyoroszi és Vadkert is megelőzte Losoncot (663 rovás). Losonctugár – nem tévesztendő össze a közeli Kistugárral – szintén folyamatosan lakott helység volt (1647-ben 1/4, 1661-ben is 1/4, 1686-ban 1/4 régi és 1/8 új, 1689-ben egy adóporta, 1692-ben 115, 1697-ben 83,5, 1709-ben 100 rovás) és lakosai a szomszéd város kedvező piaca miatt nem paraszti, hanem javarészt kézműves foglalkozásokat űztek.

A város középkori földesurai, a Kacsics nem-béli Szécsényiek 1460-ban és a Tomaj nembeli Losonczyak 1552-ben bekövetkezett kihalása után a XVI. század végétől fele-fele arányban a híres asszony, Losonczy Anna utolsó férjének, gr. Forgách Zsigmondnak a fiúági utódai, illetve az egyik legbonyolultabb magyar főrendi genealógiai tábla szereplői, egy sokszoros nőági örökösödés leszármazottai (ti. a XVII. században az enyingi Török-Nyáry-Haller, a kuruc korban a Szunyogh-Huszár-Bossányi-Petrovay, a XVIII. században a br. Haller és Bossányi valamint Vattay családok) voltak a város birtokosai. A Forgáchok azonban évszázadokon át kiarendálták birtokrészük cenzusát a város tanácsának – ezt tették a gr. Forgách Simontól elkobzott ráta visszaszerzése, 1726 után is.⁵

Losonc soha sem a népessége nagyságával emelkedett Nógrád megye központjává. A háborúk és járványok pusztításai igen sokszor ritkították a lélekszámot. 1622. november 3-án a császár hadvezérének, Széchy Györgynek a csapatai Andrassy Mátyás vezetésével megostromolták és bevették a várost, melyet a magyar lakosok a környék oltalom végett bemenekült szlo-

³ Vass Előd: A szécsényi szandzsák 1554. évi adóösszeírása In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XVIII. 1992-1993. (Szerk. Szvirsek Ferenc) Salgótarján, 1993. 14., 61-62. old.

⁴ Országos Levéltár (a továbbiakban OL) – a Magyar Kamara Levéltára E 159 Regesta Decimarum - Arendationes decimarum Comitatus Neogradiensis pro Anno 1600. (Filmtár 9696.d.) van 1616-ból is A portaösszeírások OL. E 158 Comitatus Neogradiensis pro Anno 1542, 1544, 1548, 1564, 1567, 1598, 1600, 1603, 1608, 1616, 1635, 1626-1647, 1696.

⁵ Pálmány Béla: Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után 1683-1728. In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XIV. 1988. (Szerk. Szvirsek Ferenc) Salgótarján, 1988. 170-171., 184., 224-229. old. és Scherer Lajos: Losonc – egy magyar város – rövid története. Losonc, 1943. 57. old. – Sarlay Soma Losonc földesurai c. kézirata alapján.

vák lakosaival együtt próbálták megvédeni. A hódítók 130 polgárt megöltek és 3000 Ft sarcot is kegyetlenül behajtottak. Az országgyűlés ezért megbízta gróf Esterházy Miklós nádort a vizsgálattal és a terror okozóinak megbüntetésével (1625:17. tc.). A kuruc szabadságharc végén 1709-ben a pestisjárvány még súlyosabb emberveszteséget okozott, 1300 embert ragadt el, így nagyon megkevesbedett a város népessége.⁶

A reformáció losonci győzelmének esztendejét eddig hg. Esterházy Pál 1696-ban magyarul írt, *Mennyei Korona* című munkája alapján 1590-re tették a város történetírói, első prédikátora nevét nem ismerve. Ha azonban alaposabban elolvassuk Mocsárynál a néhai nádor vonatkozó sorait, a herceg csak arról írt, hogy 1128-ban Losonczi Lambert nádor alapította az ősi, Boldogságos Szűz tiszteletére emelt templomot „de az ezer ötszáz kilentvenedik esztendőben oda is beférkezvén az eretnokség, a szent képet oltárostól kivették”. Vagyis csak a katolikus templomot foglalták el 1590-ben a reformátusok, majd az addig pusztán hagyott és romladozó templom kőfalait az 1608-as béke után felépítették „s azoltától fogva is bírják s használják az Isten ditsőségére szakadatlanul, békességben.” Magának az áttérésnek az idejét nem adta meg a nádor, csak azt írta, hogy „a Reformatió idejében (így! PB) ezen város akkori lakosai közül három ezeren egyszerre Reformátusokká lettenek.” – A református hit pedig közismerten 1590 előtt fél évszázaddal, az 1530-1560-as években eresztett gyökeret hazánkban.⁷

A reformáció losonci kezdeteire igen figyelemre méltó adatot találtunk az 1554. évi török defterben. E jegyzék a város lakosainak élén három személyt emelt ki: „Miklós pap, János fia legény, Bálint pap, Pál fia házasság, Dijenös deák”. Mármint a defterekben minden helységben, ahol éltek, a papok és káplánok (diaconi= deákok), elsőként szerepelnek, azt azonban sehol nem jelzik, hogy fiaik lettek volna. Minthogy a római katolikus egyház világi papjai és szerzetesei közismerten nötlenséget fogadnak, arra kell következtetnünk, hogy Losoncon ekkor már protestáns lelkészek élhettek, felnőtt fiaikkal együtt, vagyis a reformáció ilyen korán gyökeret vert a közösségben. Mivel a fő földesúr, Losonczy István 1552-ben Temesvár parancsnokaként hősi halált halt, ezen uratlanságot használta ki a város az új hit prédikátorainak a befogadására. Figyelemre méltó, hogy Lengyel Dániel algimnáziumi igazgató 1874 előtt írt tanulmánya szerint a város első református tanító mestere 1550-ben Kórodi Márton volt. Már eddig is tudtunk arról, hogy Nógrád főurai közül a Balassák már az 1550-es években és a megye köznevelésének vezetői, Liberchey Péter (1550) és Póltári Soós István (1550-1557) alispánok is ezekben az években Luther tanainak lelkes terjesztői voltak. Így tehát Losoncon már 1550-ben meghonosodott a protestantizmus, 1590-ben a régi templom is Kálvin híveinek a birtokába került.⁸

A XVII–XVIII. században Losonc és a közeli Rimaszombat kálvinista, igen jómódú szabados mezővárosok voltak. A losonci közösség mindig két prédikátort tartott – ez már az 1554. évi most talált jegyzékben is így volt! A híres református kollégium 1666-ban már kifejlesztett gimnázium, élén igazgató tanáccsal, 1700-ban egy bölcsészeti és egy hittant oktató professzora volt – egyik a jeles Menyői Tolvay Ferenc –, az alsó osztályokkal pedig öt tanító foglalkozott. A főiskola jelentősége a magyar nyelv és kultúra elterjesztésében két évszázadon át a Felföld egészére, sőt egészen Morvaországig hatott, hiszen tanulói e vidékről jöttek.

A nógrádi város kézműiparosai a XVII. században hozták létre *céhszervezeteiket*. A legrégebbi ismert testületeket a szabók, posztónyírók, szíjgyártók és nyergesek 1619-ben alakították gr. Forgách Zsigmond nádor, a megye legfőbb földesura jóváhagyásával, majd 1649-ben királyi megerősítést is kaptak kiváltságlevelükre. 1653-ban 8 fazekas Zólyom bírjától szerzett 35 pontos céhlevelet, míg 1656-ban 3 füleki és 5 losonci lakos vargamester jutott – Wesselényi Ferenc nádor segítségével közös céhes privilégium oklevélhez. A város 9 lakatos, asztalos és kovács iparos 1667-ben Bélyeky Pál füleki vicekapitánytól vette meg sok költséggel és fáradsággal

⁶ Mocsáry Antal: Nemes Nógrád vármegyének Historiái, Geographiai és Statistikai Esmertetése. I. k. Pesten, 1826. (Hasonmás kiadás Kecskemét, 1982.) 66–71. old. Scherer Lajos a pestis pusztítását 1676-ra teszi, azonban Mocsáry Antal világosan 1709-ről szól.

⁷ Mocsáry Antal i.m. 70. old.

⁸ Dr. Lengyel Dánielre hivatkozott *Shvoy Miklós*: Nógrád megye leírása 1874. (KSH Könyvtára VB 23. sz. kézirat) 124. old., ill. *Reiszig Ede-Okolicsányi József*: Nógrád vármegye története 1867-ig. In: *Borovszky Samu* (Szerk.) Magyarország vármegyéi és városai – Nógrád vármegye Budapest, (1911) 511–512. old.

gal céhbeli rendtartását. Füleken gr. Koháry István üldözte a protestánsokat és a város 1682. évi pusztulása után számos protestáns mesterember költözött át a védelmet nyújtó Losoncra. Az összeszövetkezett 7 gombkötő 1693-ban váltotta ki a besztercebányai kollégáitól 25 cikkelyre osztott kiváltságlevelét. Végül 1722-ben a virágzó város 9 csizmadiája III. Károly királytól nyerte el céhes szabályzatát. 1731-ig, a céhek első felülvizsgálatáig elismert 6 losonci céh 11 mesterség művelőit tömörítette (összevetésül: a 17. században Füleken 5, Szécsényben 2 céh alakult). 1734-ben a 135 losonci családfő közül 44 civis, 20 armalista nemes és 21 szabados fizetett mestersége után adót, vagyis e 85 iparúzó a város családfenntartóinak 63%-át tette ki. A várostól csak egy patakkal elválasztott, de 1815-ig község jogállású Tugárban ugyanekkor a 26 jobbágy között 8 iparost adóztattak meg. 1750-ben már 25 iparúzó fizetett taksát Tugárban, köztük 7 varga, 4 mézsáros, 4 süveggyártó, 2 posztónyíró, 1 szabó, 2 takács, 2 molnár, 1 fazekas, 1 csizmadia, 1 szűcs volt. Ehelyütt soha nem alakultak önálló céhek, hanem a losonci testületek vették fel a tugári mestereket.⁹

A város híres gabonapiaca bizonyára még a török előtti évszázadokban kialakult, mivel – Belitzky János megállapítása szerint – egyházi tizedbegyűjtő hely volt itt, vagyis a búza, rozs és „abajdóc” vagy „kétszeres” tehát kevert búza és rozs „életet” helyben jól lehetett értékesíteni a kenyérnek való gabonákban szűkölködő felföldieknek.¹⁰ A XVI. század végétől egy évszázadon át Losoncon filiális harmincadvám hivatal működött, melynek 1594–1596-ból és 1622-ből megmaradt kimutatásai fél országot behálózó kereskedelmi kapcsolatrendszert, nagy forgalmat jeleznek. Máramarosi kőso kockákkal rakott szekerek tucatjai, szatmári, bihari és erdélyi hízott ökrök, tehének ezreit, nógrádi falvak erdeiben nevelt sertések százait hajtották át a losonci vámon, a városban november közepén és december közepén tartott hatalmas forgalmú baromvásárokból. A vámhely forgalma az 1640–1650-es évekre nagyot csökkent ugyan, de elég jelentős maradt.

Figyelemre méltó, hogy az 1682 előtti kalendáriumok sokadalom naptáraiban Losonc vásárai soha nem szerepelnek. Eközben „Széchen” végvárbán az 1650–1670-es években – tehát a török uralma alatt is – Szent Pál, Szent György, Szaniszló, Keresztelő Szent János, Úrnapi, Szent János fővétele ünnepén, tehát évente hatszor is – tartottak sokadalmat, a közeli Rimaszombat pedig Vízkereszt, Szent Margit, Szent János fővétele és Sokolya napokon rendezett országos vásárokat. Ezt nem tekintjük véletlennek, hanem bizonyítéknak, hogy ezekben az évtizedekben Losoncon nem voltak jelentős vásárok. Az sem lehet ok nélküli, hogy első alkalommal az 1685. majd az 1686. – tehát a Fülel pusztulását követő – évi kalendáriumban szerepel Losonc a Bálint, a Szaniszló, a Sarlós Boldogasszony és a Szent Kereszt felmagasztalása napokon rendezett vásárokkal. Losonc viszonylagos hanyatlásának minden bizonnyal a három vármegye – Nógrád, Pest-Pilis-Solt és Heves-Külső Szolnok – nemesi igazgatási központjává és a palóc vidék legfontosabb végvárává lett Fülel (ipari-kereskedelmi központi) jelentőségének a növekedése volt az oka. Hiszen az említett 5 céh működése mellett az is tudott, hogy hét hetenként forgalmas vásárokat is tartottak a szomszédos erős várbán. 1682-ben azonban Fülel – mint mondtuk – tragikusan elpusztult és ezután, hasonlóan az 1554 és 1593 közötti évtizedekhez, több, mint fél évszázadra ismét Losonc lett a vármegye tényleges székhelye. E városban, – továbbá a gróf Forgách főispánok lakhelyein, Gácson és Szécsényben – tartották a megyei nemesi közgyűléseket és a törvényszékeket, emellett a négy járási székhely egyike is itt működött 1848-ig.¹¹

⁹ *Pálmány Béla*: Adatok a kézművesipari termékek és termények árucseréje történetéhez Nógrád vármegyében a török hódoltság végén és az újratelepítés korszakában (1593–1731). In: V. Kézművesipar-történeti szimpózium. Veszprém, 1984. november 20–21. MTA-VEAB Veszprém, 1985. (Szerk. *Nagybáky Péter-Németh Gábor*) 155–156. old. *Scherer Lajos* i.m. 18. old. és Nógrád megyei Levéltár (alábbiakban: NML) IV 7/b. Dic. öi. 216. A losonci járás armalista, szabados és iparos összeírása 1750/1751.

¹⁰ *Belitzky János*: Nógrád megye története 896–1849. Salgótarján (1973) 75–76. old.

¹¹ *Kalendariom Kristus urunk születése után az MDCLVII...(1657.) évre Treteri C. M. Bécs, Uy es Ó Kalendariom Kristus Urunk születése után MDCLXII...(1662) évre Kürner J.J. Bécs, Uy es Ó Kalendariom Kristus Urunk születése után való MDCLXXIV...(1674) évre. Kürner J.J. Bécs, Uy es Óv Kalendariom Christus Urunk születése után való 1685. (ill. 1686.) esztendőre. Neubarth János, Kolozsvár kötetei az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyar Könyvtárban.*

II. A gyarapodás és polgárosodás másfél békés évszázada

a.) *A földesurak és a földművesek szerepe, önkormányzat a kiváltságos mezővárosban*

A 140 éves törökidőszak Nógrádban 1684-ben közvetlenül, 1687 végére – Eger visszafoglalásával – közvetve is végképp megszűnt, a beköszöntött hosszú, békés emberöltők megteremtették a gyarapodás lehetőségét a város polgárai számára. A Királyi Könyvekben az szerepel, hogy – újabb királyi kegy gyanánt – I. Lipót 1695. augusztus 1-én kelt oklevéllel engedélyezte Luca napokon (december 13.) országos, csütörtökönként pedig hetivásárok tartását. Az 1697. után egy évszázadon át kiadott kalendáriumokban azonban a Bálint napi, Szaniszló napi, Úr-napi, Sárlos Boldogasszony és a Szentkereszt felmagasztalása ünnepi sokadalmak mellett nem Losoncon jelölik a „Luca” napi új vásárt, hanem Gács vára alatt! 1721-től III. Károly engedélyével rendezték meg 6. losonci sokadalomként a Judit napi híres gyapjúvásárokat, amelyek hamar megjelentek a vásárnaptárakban is.¹²

Az 1696. évi országos összeírás szerint a város 7 esküdtje azt vallotta, hogy ősidőktől 30 jobbágytelek volt (ab antiquo sessiones colonicales fuisse Nro. 30), ezek után 330 mérő vetésük van, de hivatkoztak a legelők teljes hiányára, a rétek nagyobb részének elvizesedésére és arra, hogy a megye nemességének is jelentős része ott lakik és lakóházaikat a tartozékokkal együtt, mint földesurak adómentesen birtokolják, ezért a várost csak 14/32 nádori portával rótták. (Valóban, 1687-ben 14 egész, 30 fél és 5 fertály telket bírtak a nemesek és polgárok.)

Losonctugár bírása, Turcsány György és 4 esküdtje arra tett hitet, hogy a helységben régtől fogva 15 népes és 10 pusztá, a földesurak által használatba vett jobbágytelek van, 2 nyomásra 110 mérő vetésterületet birtokolnak. Nélkülözték azonban a legelőket és erdőket, így 3/32 nádori portára becsülték a tehetőségüket.¹³

Az 1715. évi országos összeírás mezővárosunkban mindössze 28 „jobbágyot”, 8 zsellért és 2 szabadost, tehát 38 háztartást jelzett, míg a szomszédos Tugárban csak 5 jobbágy és 3 zsellér családot mutatott ki – ez a forrás azonban közismerten alulregisztrálta az adózókat.¹⁴ Az 1728. évben megismételt, a nemesi birtokokra is kiterjedő, alapos országos összeírás 50 szabad költözésű „jobbágyot”, 20 házas és 23 házatlan zsellért és 2 görög kereskedőt – összesen 95 háztartást mutatott ki, de egyetlen szabadost, iparost, birtokos vagy birtoktalan nemes sem jelzett. A 2 nyomásos szántóterületet 1655 pozsonyi mérőre becsülték – ennél több, 2310, ill. 2381 pozsonyi mérő (p.m.) csak Szécsény és Vadkert gazdag határában volt a megyében – de csak 282 p.m. szántóföld és irtásszántó volt a közrendű lakosok kezén, a többi 1373 p.m.-ből a földesurak majorságai 464 p.m., a városban élő bocskoros nemesek zálogbirtokai pedig 909 p.m. szántót és irtást tettek ki. A rétek nagysága csupán 97 kaszást tett ki, ráadásul a legelő sem volt elegendő. A kevés – 56 kapás – szőlőt sem a helybeli lakosok, hanem a nemesek számára művelték. A losonciak többsége számára tehát nem jutott föld, így másból, ipari és fuvaros munkából kellett megélniük. Az összeírás szerint a hetivásárok iránt alig mutatkozott érdeklődés, az 5 országos vásár éves jövedelme is mindössze 40 Rhénes forint volt. Az országos összeírás rendi kategória rendszere tehát nem tudott mit kezdeni a kiváltságos mezőváros lakosaival, hiszen itt „jobbágyok” és „zsellérek” valójában nem éltek. Helyesebb a megye taksás összeírásának helyzetfelmérése, miszerint 1728-ban 21 szabados (libertinus) és 24 birtoktalan armalista nemes lakott a városban az itt nem jelzett zselléreken kívül.¹⁵

A várost jól ismerő Bél Mátyás azt írta, hogy az ott élő nemes családok teljes mentességet élveztek a házhelyek után a földesuraknak járó szolgáltatások alól de a nem-nemes nép (plebs ignobilis) is csupán éves cenzust adott, és csak az esztendőnként választott magisztrátus joghatósága alatt állt. A köznép a mezői gazdálkodást összekapcsolta a mesterségek űzésével és főleg magyarul beszélt, de valamelyest a „szlávot” is bírta. Bél kiemelte az évente hatszor (Bá-

¹² *Pálmány Béla*: Adatok... i.m. (1985) 156. old. és *Illéssy János*: Vásárszabadalmak jegyzéke Bp. 1900.

¹³ Nml IV 7/b. Rovásösszeírások Dic. öi. 9. (1687) és 19. (1696) és OL E 158 Portaösszeírások, Nógrád megye 1696.

¹⁴ *Acsády Ignác*: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720-1721. Magyar Statisztikai Közlemények új f. XII. k. Bp. 1896. 77-80. old.

¹⁵ Nml IV. 7. Orsz. öi. No. 3. 1728. évi országos összeírás – Losonci járás. Mikrofilmen OL X 1927 8375-8376. tek.

lint napon – február 12., Szaniszló napon – május 8., Corpus Christi azaz Úrnap - pünkösöd után két héttel, Sarlós Boldogasszony - július 2., a Szent Kereszt felmagasztalása napján – szeptember 14-én és Lukács evangélista ünnepén) tartott sokadalmak forgalmas és hasznos voltát. Megfigyelése szerint a bányavárosok ide szállították hazai és külföldi iparcikkeiket, de a csütörtöki hetipiacok ekkorra erősen vesztekett forgalmukból.¹⁶

A város polgári fejlődésének hosszú útján az első mérföldkő a szabadalmas mezővárosi jogállás megszerzése és megvédése, a második pedig a kálvini reformáció tanainak a befogadása és oltalmazása volt. A közösségi kiváltságok Losonc ősi hospes szabadságaiból származtak és 1848-ig minden veszély és viszontagság ellenére fennmaradtak. A város tanácsa maga választotta tisztviselőit, maga vizsgálta felül számadásait, első fokon minden ügyben bíraskodhatott, a XVIII. század közepéig még pallosjoga is volt. Sem a nemesi vármegyének, sem a földesurak uradalmainak és úriszékeinek nem volt befolyásuk a város belügyeibe. A polgárok, nemesek és szabadosok sem robotot, sem kilencedet nem szolgáltattak, csupán 5 Ft telkenként járó és fel nem emelhető cenzust adtak a névleges földesúri fennhatóság elismeréseként. Házaik, határbeli földjeik, rétjeik szabad adás-vétele a magisztrátus előtt történt, a földesurak beleszólása nélkül, így tehát a szabott nagyságú telkek a XVII. századtól nem maradtak fenn. Szép jövedelmet jelentett a mezővárosnak, hogy a regálék, vagyis a korcsmák, mészárszékek, pálinka- és sörfőzdék, malmok, boltberek és vásári taksák haszna sem a földesurakat, hanem a közösséget illette. A török alatt e kiváltságos mezővárosi jogállás vitathatatlan volt, a hódítók kiűzése után a jogokat azonban célszerű volt megerősíteni. Erre sor is került 1691-ben, amikor egyik földesuruk korcsmát merészelt nyitni, de a város tiltakozására I. Lipót király november 7-én az elégett okmányok helyett új oltalomlevelet bocsátott ki, amelyben minden szabadságukban megerősítette a losonciakat és ígéretet tett, hogy mind katonai, mind polgári erővel is megvédi őket a háborgatókkal szemben, a birtokos nemeseket pedig utasította a régi előjogok tiszteletben tartására. Az 1740-es években több földesúr, így gr. Forgách János főispán özvegye, gr. Cziráky Margit és gr. Zichy Imre is pert indított Losonc mezőváros közönsége ellen egy-egy kisebb házhely vagy porció megváltása ügyében, ezek azonban nem érintették a város alapvető szabadságait.

A város szinte teljhatalmú tanácsa eleinte 14 tagból állt: élén a XVII. században két – nemes illetve polgár rendű – bírót, 1 jegyzőt, 1 hadnagy és 3 konzul állt. 1717 után már csak egyetlen főbíróvá választottak minden évben, aki a legtöbbször a nemesek közül került ki és egyszerre volt vezetője a kiváltságos nemeseknek, a polgárjogot szerzett és a szegény betelepített lakosoknak. Rajta kívül a jegyzőt és 3 tizedesnek nevezett előljáró vitte az ügyeket. A szepé vagyonú és jövedelme város pénzügyeinek szakszerű intézésére 1780 után többször átszervezett hivatalokat hoztak létre, 1797-ben alakult a 40, majd 60 tagú külső tanács, 1823-tól működött a népszónok és az árvagyám, később már két jegyzőt, ügyvédet, 2 vásárbíró, rendőrkapitányt is fizettek. Kifejlődött tehát a szabadalmas mezőváros jól tagolt és szakképzett hivatalszervezete.¹⁷

A XVIII. század második felében, a hétéves háború és a népesség növekedése következtében, a belső piacok, illetve a Lajtán túli iparosodás miatt a külső piacok fejlődése által serkentve országszerte meggyorsult a gazdaság, a kereskedelem és az agrártermelés fejlődése. Losonc ebben a korban vitán felül Nógrád megye leginkább pallérozott városa volt, élénk és messze sugárzó hatású gazdasági életét csak Rimaszombattal és Rozsnyóval lehetett összehasonlítani. Mária Terézia 1767. évi úrbéri rendeletének a bevezetése Losonc esetében különleges jogi kérdéseket vetett fel. A város ugyanis jeles kiváltságokat élvezett, így a királynő útmutatója szerint – ha a lakosok ragaszkodtak hozzá – érvényben kellett hagyni a helységek előjogait, sőt a helyesen készült régi földesúri urbáriumokat is. A mezővárost ugyan 1770-ben előzetesen ösztézték a királynő megbízottjai, sőt, a tucatnyi földesúr – a kisebb telekhányadot szerzett Favovich, Gyürky, Jaán, Losonczy, Macza, Szígyártó, Szilassy, Vajda familia is – közül az egyik,

¹⁶ *Bél Mátyás*: *Notitia Hungariae novae historico-geographica...Viennae...1735. c. művének e részét az eredeti kiadásból (IV. tom. 35. és köv. old.) fordítottuk.*

¹⁷ *Bartha Lajos* i.m (1911) 662–665. old., *Jeszenői Danó*: *Losonc története és Tóth Mihály*: *Losonc a forradalom előtt. Mindkettő in: Losonczy Phönix (Szerk. Vahot Imre) Pest, 1851. és Pálmány Béla: i.m. (1988) 176–177. old.*

br. Haller Sámuel generális rögtön be is akarta vezetni az Urbáriumot. A magisztrátus azonban bemutatta a város ősi kiváltságlevelét és 1772-ben az uralkodótól kért jogorvoslatot, illetve mentességet a királyi rendelet hatálya alól. A Királyi Tábla 1775-ben a mezőváros közössége javára döntött, az ősi kiváltságok fennmaradtak és az Urbárium szerint előírt telkeket, robotlást stb. soha sem vezették be, a generállal pedig szerződést kötöttek. A nép örömmünnepet ült, a törvénytelenül készített úrbéri tabellát elégették a város főterén. 1779-ben a generális lánya, gr. Berényi Tamásné gr. Haller Jozefa kezdett korcsmapert a város ellen és tisztázni kívánta birtokrátyját. Az ügy évekig húzódott, de nem változtatott a szabadalmas helyzeten.¹⁸

Losoncugárban sem maradtak fenn az ősi úrbéri telkek, minthogy az egész határ urasági majorsági területen létesült, a lakosok pedig csak házaik után fizettek cenzust (taksát). Fennmaradt 1732-ből egy szerződés, melyet Sembery János földesúr kötött Szalatnai György, Micsinszki János, Lovcsányi Mátyás és Koren Mátyás urakkal. Saját telkét, melyen kertje volt ezen „emberséges embereknek” adta öt „házaczká” lakásul való építése céljából, évente tartoztak összesen 12 Rhénes forintot fizetni és joguk lett arra is, hogy ha elköltöznek, épületüket szabadon, földesúri engedély nélkül eladhassák. E jogi okból következőleg a királynő úrbérendezése alól – az azonos jogállású Gácsváraljához hasonlóan – Tugár lakosai felmentést kaptak és mint majorsági zsellérek, a földbirtokosoktól magánjogi függésben maradtak. A falu szerencséjére akadt egy jóakarató, befolyásos tisztséget betöltő földesúr, Szilassy József, a kálvinista köznemesből lett Hétszemélyes Tábla bírása, aki miután 1804-ben új, királyi adománylevellel Tugár kizárólagos birtokosa lett, 1814-ben évi 5 vásár tartását engedélyező kiváltságlevellet – vagyis mezővárosi státust – is kieszközölte a helységnek. Ezt követően Tugárt megtelepítette „jó mesteremberekkel, jámbor lakosokkal kiknek minden nemzet, vallás és más tekintet nélkül tsupán csak jó erkölcsök és mesterségekre nézve alkalmasok voltaknek vizsgálása mellett polgári szabadságot, házak építésére megkívántató telket adott...”¹⁹

Losonc városnak 1844-ben sikerült megegyezésre jutnia a jogi földesurakkal a telkenként 5 Cft cenzus, mint egyetlen „jobbágyteher” önkéntes, örökös megváltásáról. A város teljesen szabaddá vált és nyomban elvégezték a tagosítást is, miáltal a lakosok egy tagban kapták meg földjeiket. A 3375 katasztrális holdnak mért határból a vásárterek és a beltelkek számára 103,5 holdat, haszonbérbe adásra 165 holdat, közös rétnek 71 holdat különítettek el. A polgárok körülkerítették földjeiket lecsapolták a vízenyőket és rögvest belterjes lóhere és cukorrépa termesztése kezdtek. Utóbbit a szomszéd Gácson és Vilkén létesült cukorgyárak vásárolták fel. Az 1853-as pátenst után újabb jogi nehézségek támadtak és az 1860-ban újratelelt úrbéri per még 1874-ben sem ért véget.

Losonc határa az 1860-as évek felmérése szerint közepes nagyságú, 3765 kh volt, ebből szántóföldként használtak 1585 kh-at, 516 kh rétet műveltek, jelentős volt az erdő (1508 kh), míg 156 kh-at nem hasznosítottak. Losoncugár 2235 kh. határában nem voltak erdők, a földek csaknem felét (1074 kh) felszántották, 1007 kh-at pedig évente kaszálani lehetett, sőt 8 kh-on szőlőt ültettek és műveltek - gyengébb legelő csupán 3 kh-on terült el, 143 kh maradt hasznavehetetlen. A város soha nem tudta megtermelni gabona szükségletét, a lakosok a hámos lovakon, teheneken kívül csak sertéseket tartottak nagyobb számban.²⁰

b.) A népességszám és a társadalmi szerkezet alakulása (1731–1849)

Losonc népességszáma, korabeli mércével sem volt nagy, és csak kis mértékben növekedett. Az első, hitelesnek tartható lélekszámot az 1731. évi katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyv becslés alapján adta meg: 1500 református polgárban, 100 evangélikus és 30 katolikus – zömmel szolga és cseléd – lakosban. Egy 1734. évi megyei rovásösszeírás 69 civis, 32 címerleveles nemes (armalista) és 34 szabados (libertinus) – összesen tehát 135 – adózó háztartást jegyzett fel, a szomszédos Tugáron pedig 26 jobbágy (colonus) család élt. Emlékezzünk: 1554-ben is 117

¹⁸ OL C 59 Helytartótanácsi lt. Departamentum Urbariale Regestrum actorum urbarialium Nógrád megye 1772, 1773/3., 1775/9. 1778/5., 1784/1., 1786/1. fősorozatok.

¹⁹ Sembery János szerződése Zólyom, 1732. március 28. OL P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 185/B. No. 5. az úrbérendezés – *Pálmány Béla*: A nógrádi mezővárosok társadalma (1820-1870). In: A polgárosodás útján (Szerk. Szabad György) Bp. 1990. 187. és 190. old.

²⁰ *Shvoy Miklós*: Nógrád megye leírása 1874. 310-318. old.

háztartása, 1300 lakosa volt a városnak, tehát két évszázad múltán sem következett be jelentős népességnövekedés – a sok háború és járvány miatt.²¹

1755-ben a katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyv bemondás alapján 3000 reformátusról írt, ami túl soknak tűnik, A katolikusok számáról a losonci vezetők nem akartak nyilatkozni, mivel így is ellenállni próbáltak a katolikus templom felépítésének – ami még abban az évben be is következett.²²

Az 1784-87. évi első állami népszámlálás Losoncon 345 házban élő 571 családot, 2711 tényleges lakost, Tugárban 106 házat, 179 családot, 742 lelket mutatott ki. A népesség rendi illetve foglalkozási tagozódására utaló adatok – Losoncon 6 pap, 223 nemes, 2 rangos tisztviselő, 197 „polgár”, vagyis iparos és kereskedő mellett csupán 3 „paraszt” és 215 zsellér, a Tugár patak másik partján 23 nemes, 27 „polgár”, illetve nulla jobbágy és 126 zsellér – egy jelentősen pallérozott, városiasodott helyi társadalmat fednek fel.²³

A következő időpont, amikor számot kaphatunk az ikerváros népességéről, az 1828. esztendő. Ludovicus Nagy szerint Losonc városában 216 házban 909 római katolikus, 2091 protestáns (evangélikus és református) lakott, vagyis éppen 3000 fő, ami semmivel sem több, mint az 1755. évi becslült lélekszám és csak 11% gyarapodást jelent a II. József alatt végzett népszámlálás eredményéhez képest. E négy évtized alatt Tugár is alig 60 lakossal, 8%-kal lett népesebb (most 801 fő). Mindez egyfajta bezárkózás jeleként értékelendő, hiszen a megye népessége ezalatt 147 ezer főről 186 ezerre, 27%-kal nőtt. A két városban főleg a katolikusok száma gyarapodott: a sematizmusok szerint 1814-ben Losoncon 500, Tugárban 150 pápista élt, 1832-ben már 910 illetve 385 lélek. 1847-re Losonc népessége 4311 főre nőtt, vagyis 1067 katolikus, 13 görögkeleti és 2419 evangélikus hitű lakossága mellett csak 725 református maradt, de az új, szabadelvű törvények hatására letelepedhettek a korábbi évszázadokban kitiltott zsidók – 92 fő – is. Így a város népessége húsz év alatt 44%-kal gyarapodott. Ez idő alatt 33%-kal növekedett Tugár népessége is, 1063 fő lett – köztük 130 fő zsidó volt.²⁴

Az 1828-as országos összeírás áttekintést ad a két mezőváros nem nemes társalmáról. Losonc 329 adózó háztartása a rendi kategóriák szerint 4 „honoratior” értelmiségiből és 325 „zsellérből” állt, míg Losonctugárt 137 zsellércsalád népesítette be. Jóval érdekesebb ennél a kézművesek és kereskedők kimutatása. Losoncon ugyanis 191 nem nemes iparost, mutattak ki, ami az adózó háztartásfők 58%-a, Tugárban pedig 61 mestert – a családfők 45%-a – jeleztek. Más viszonyításban Nógrád vármegye 1055 kézműves mestere közül 252 tömörült (24%) az ikervárosban. Jelentős volt a segédek száma és aránya is: a nagyobbik oppidumban 78 (a megyebeliek 33%-a), illetve a Tugár másik partján 12 legényt (5%) mutattak ki. Szakmai bontás szerint a kiváltságos mezővárosban 30, a taksás helységben 27 mesterség nem nemes gyakorló élték. A legjelentősebb iparág – mint a legtöbb korabeli mezővárosban – a bőripar volt: a csizmadiaságot űzte Losoncon 59 mester és 26 legény – Tugárban 7 mester, ezen túl tímár vagy „magyar varga” volt 23, illetve 4 mester és 9, illetve 1 segéd, szűcsökből a nagyobbik oppidumban 12 mester és 5 legény, a kisebbikben 1 mester dolgozott, de voltak szűgyártók, cipészek („német vargák”) és nyergesek is. A losonci 108 bőrfeldolgozó mester az oppidum „nemtelen” önálló iparosainak 57%-át tette ki, a 21 tugári bőrs pedig 34%-os arányt jelentett. A második helyre a szövétkezés és feldolgozás került Losoncon 55 mester (29%) és 20 legény (26%), Tugárban 10 mester (16%) – zömmel szabó, kalapos, szűrszabó – élt. Az ikervárosban számos ritka, választékos igényű vásárlókat kiszolgáló mesterség művelői is éltek – így harangöntő, órás, ötvös, puskaművesek és fazekasok. A losonci és tugári kézművesek a helyi piacokon kívül rendszeresen jártak Rimaszombat, Szécsény és Balassagyarmat kirakodó vásáraitra.²⁵

²¹ Az 1731. évi canonica visitatio: Esztergomi Prímási Levéltár Fasc. IV. liber 23. mikrofilmen OL Filmtár 23446. tek.

²² OL Filmtár Esztergomi érsekség nógrádi főesperessége. 1755. évi canonica visitatio 23453. tek.

²³ Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787) szerk. *Dányi Dezső-Dávid Zoltán*. Budapest, 1960. 96-97. old.

²⁴ *Ludovicus Nagy*: Notitiae politico-geographico-statisticae Inlyti Regni Hungariae Partiumque eidemque adnexarum. Buda, 1828.

²⁵ *Pálmány Béla*: A nógrádi mezővárosok i.m.(1990) 196-197. old.

Egy 1835-ben készült összeírás együtt tartalmazza a két mezőváros valamennyi – nemes és „nemtelen” – iparosát. Összesen 421 mesterembert mutat ki 26 szakmában, ami valóság-hű adatnak tűnik. A bőripar súlyát jelzi, hogy 245 mester (58%) is dolgozott 5 szakmában, nem kevesebb, mint 140 csizmadia, továbbá 42 cserzővarga, 38 tímár, 20 szíjgyártó és 5 szűcs. Nagyobb jelentőségű mesterség volt még a szabóké (30 mester), a kovácsoké (29 műhely), az asztalosoké (20 iparos), a fazekasoké (12 műhely), a posztósoké (14 mester) és a szűrszabóké (10 fő). 1847-ben a város jelentése szerint a nemesekkel, zsidókkal együtt 344 mester, 267 segéd és 275 inas, összesen tehát 886 iparos dolgozott, ami a város lakosságának 1/4-e.²⁶

A céhek fejlődése a XIX. sz. első felében csúcsonyodott ki, 1815 után 5 céh erősítette meg a régi kiváltságlevelét. Így 1848-ban már 15 céh is működött a két város mesterembereinek érdekvédelmében. A számbeli gyarapodás főleg a több szakmát tömörítő vegyes testületek egyszakmás céhekre való szétválása révén keletkezett. Összehasonlítva a többi 10 nógrádi mezőváros kézműiparával, egyedül Balassagyarmat állta a versenyt mind a mesterek, mind a céhek számát tekintve. Itt, az 1790 utáni megyeszékhelyen 1828-ban a 4265 lakoshoz képest 185 adózó mestert (a megyebeliek 18%-át) és 89 legényt (37%) mutattak ki, 1847-ben a 884 háztartás között 188 „mesterházat” írtak össze, az ipart űző nemes és zsidó lakosok nélkül. 1847-ben pedig egy városi adójegyzék 188 céhtag valamint 108 kontár – keresztény vagy zsidó kézművesről illetve 16 céhről ad számot. Még a losonci és tugári nem nemes iparosok együttes számát is meghaladta azonban a mesterek és segédek száma a 6 ezer lakosú Rozsnyón (270 és 25 fő) valamint a 8 ezer lelkes Rimaszombatban (296 és 89 fő). E szabadalmas magyarlakta mezővárosokban is – Losonchoz, Gácsához hasonló, kézművességgel, árucserével – igen sokoldalúan és élénken foglalkozó keresztény közösségek éltek.²⁷

c.) Losonc - egy kiemelkedő árucseré- és vásárcsúszpont a köztes övezetben

Losonc virágzó kereskedelmét igen kedvező földrajzi fekvésének köszönhetette. A munkamegosztás nem egyes, eltérő társadalmi összetételű és foglalkozású közösségek – városok és falvak – hanem az eltérő éghajlati és földminőségi feltételek miatt különböző gazdálkodású térségek között vált jellegzetessé. A Felföldek népei a kedvezőtlen természeti viszonyok miatt nem tudták megtermeszteni kenyérgabona, sertéshús, gyapjú, bor, gyümölcs szükségletüket, amit az alföldiek bőséggben és feleslegben piacra tudtak vinni.

A város kereskedelmi szerepének a jelentőségét érzékelteti, hogy a XVIII. század utolsó harmadától 1848-ig a kortársak a „Felföldék Debrecenének” nevezték – teljes joggal. Az évi 6 – Bálint, Szaniszló, Úrnap, Sárlos Boldogasszony, Lukács és Judit napi – országos vásár és a csütörtöki hetipiacok forgalma és vonzáskörzete igen jelentős nagyságú volt. 1770-ben 176 nógrádi továbbá 18 hevesi, kis- és nagyhonti helység népe vallotta vásárhelyének (összehasonlításként: Gácsot 60, Balassagyarmatot 58, Szécsényt 56 településen emelték ki). 1828-ban Losonc 68 ezer környékbeli lakos számára volt az egyetlen, 52 ezer falusinak pedig több közül az egyik vásárhely. Eme 120 ezer lakosú vonzáskörzete alapján Losoncot a Palócföldön a 70 ezres Rimaszombat és a 115 ezres Rozsnyó elé helyezhetjük. Csak Miskolc, Gyöngyös, Eger és Kassa vásárait látogatták ennél jóval többen.

Mocsáry Antal, aki a közelben élt és igazán jól ismerte a város életét, azt írta, hogy a négy sokadalmon még bécsi kereskedők is megjelennek, a csütörtöki piacokon pedig „sokszor oly számmal gyülekeznek, leginkább a búzával megrakott szekerek, hogy egy országos vásárral vetekedőnek látna az idegen” és évente 100 ezer pozsonyi mérő nógrádi és hevesi termésű gabona kelt el.²⁸

Az 1810–1840-es évek gyapjúkonjunktúrája idején minden kortárs úgy látta, hogy a négy napos tavaszi és őszi losonci gyapjúpiacok a pesti mellett a legfontosabbak az országban. A feb-

²⁶ Uo. 263-270. old.

²⁷ Uo. 250., 253-257. old., a gömör-kishonti adatok *Bácskai Vera-Nagy Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Bp. 1984. 46. és 327. old.

²⁸ *Bácskai Vera-Nagy Lajos: i.m. 45-48. old., Pálmány Béla: Városok, mezővárosok, országos és hetivásárok Magyarországon (1686-1870) In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1990-1991. Budapest, 1991. 422. old., Mocsáry Antal i.m. (1826) I. k. 76. old.*

ruári, júliusi és decemberi sokadalmakon a marha és a sertés számított a fő cikkeknek. A hegyvidéki szlovákok valamennyi sokadalmon és hetipiacon nagy tömegben és igen olcsón árultak épületfát (zsindelet, deszkát, gerendát), de jó piaca volt a cserépedényeknek és a hevesi boroknak, sőt az uradalmi főzdekben hordószámra párolt pálinkának is. Fényes Elek szerint a losonci vásárok az ország legforgalmasabb (12 gabona, 8 gyapjú és 8 marha) adásvételi fórumai közé tartoztak. Pesten és Győrön kívül egyedül Losonc volt a három fő mezőgazdasági termék forgalmazása terén is kiemelkedő vásárhely egész Magyarországon. Ráadásul az 1840-es években legjobb magyar terméknek számító gácsi posztó országos forgalmazásának a fő rakhelye is e város lett. 1842-ben a szomszédos Gácsról, a Forgách grófok lakóhelyéről – forgalmilag teljesen indokoltan – Losoncra helyezték át a postaállomást. A város történetírója, Scherer Lajos szerint ekkortól számítandó a város bekapcsolódása a világereskedelemben. E sokoldalú és nagy forgalmú kereskedelem - a város 1849. nyári pusztulását követően - ismét feléledt és 1871-ig, a Pest–Hatvan–Salgótarján–losonci vasút megnyitásáig tartott. A gyapjú és a gabona forgalma ezután nagyot csökkent, de az igazállat vásárok és a hetipiacok jelentősége megmaradt.²⁹

A vásárokon sátozt vertek helybeli és idegen városokból jött mesteremberek, a fűszerekkel, ajándéktárgyakkal, készruhákkal, gyolccsal, kékfestett szövettel, csipkével, szücsmunkákkal, posztóval, vas- és rézárakkal, kaszákkal, bádogos, fazekas, üveg- és porcelán termékekkel, zsindelettel, gerendával, faedénnyel, szitákkal, szappannal, dohánnyal kereskedők. Megjelentek a palócok – eladás végett –, a szlovákok pedig – vásárlás céljából – százsámra felvonuló nagy gabona-, gyapjú- és borszállító szekerei, a gyalog batyus zsidók, a sáfrányos és gyolccsos szlovákok. A fő cikk a kenyérgabona volt, előbb a zólyomi szekeresek vették és vitték, tőlük a lipthóiak vásárolták meg, az életnek nevezett alapvető élelmiszer végállomása sokszor Morvaország vagy Szilézia lett.³⁰

A korabeli összeírásokban azonban a vásárváros kereskedőként nyilvántartott népességének száma teljesen más képet mutatott. A gabona-, bőr- és borfelvásárlók, közvetítők, illetve a korcsmárosok, pálinkafőzők, mészárosok tömegeit Nógrád vármegye mezővárosaiban, – elsősorban Balassagyarmaton és Szécsényben – a földesurak által kb. 1725-ben történt befogadásuk és megtelepedésük után – másfél évszázadig zsidók alkották. A megyeszékhely az ország 10. legnagyobb zsidó közösségének adott otthont. A II. József idején 550, 1828-ban 870, 1848-ban már 2 ezer „Mózes vallású” lakost – a népesség 1/3-át – alkotta. 1828-ban 85, 1832-ben a 213 zsidó családfő közül 123 kereskedésből, házalásból élt. Losoncon azonban két okból nem telepedhettek meg sokáig izraeliták: egyrészt a Kamara tiltotta a bányavárosok 7 mérföldes körzetében a letelepedésüket és Nógrád Ipolytól északra eső része ilyen körzetbe esett, másrészt a kereskedőváros tanácsa is vetélytársakat látott a terményfelvásárló és kocsáros, pálinkafőző zsidókban.

A vármegye adóösszeírói a XVIII. században csak a „görög” boltos kalmárokat tekintették hivatásos kereskedőknek. 1769-ben mindössze 4 ilyen kereskedő kompánia volt Losoncon: a macedón Moscopolis városában született Baratis János és Rózsa Krisztián 4 segéddel, ugyancsak moscopolisi születésűek voltak Rózsa György és Demeter 2 segéddel, bolgár földről érkezett Janovics Antal és Petrovics András 1 segéddel, a loveni bolgár Lofcsa Krisztof pedig egyedül árult török, szász és bécsi árukat – elsősorban szöveteket, de posztót és vasárukat is. 1778-ban 5 „görög” boltos élt Losoncon, Petrovicsnak és Janovicsnak már 7, Rózsa Demeternek és Györgynek 5 segédje volt. Újonnan települt át híres macedón kereskedővárosi, sipiszka születésű Bozda fivérek, a 6 segédet foglalkoztató Mihály és a Rózsa Mihállyal együtt kereskedő, 5 segéd tartó Tódor.³¹ 1828-ban mindössze 2 patikus és 9 kalmár – 3 görög, 3 német és 3 egyéb nemzetiségű – élt a városban. Rajtuk kívül azonban mindig volt 5-6 nemesi rendű kereskedő is – pl. az ősi Rózsa és Szakmáry családokból. Mocsáry Antal észrevétele szerint számos helybeli mesterember is felhagyott mesterségével és vásári spekuláns lett – gabonát illetve deszkát,

²⁹ *Fényes Elek*: Magyar Országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. II. k. 1837. 208., 214. old. továbbá *Pálmány Béla*: A nógrádi mezővárosok... i.m. (1990), 238-239. old.; *Scherer Lajos* i.m. (1943) 38. old.

³⁰ *Mocsáry Antal* i.m.(1826) II. 26., 43-44. old., Nml. IV. 1. Kgy. ir. Acta anni 1821/323.

³¹ Nml. IV 1/b. Görög kereskedők öi. 133. (1769), és 135. (1778)

zsidelyt vásárolt fel és adott el drágábban. Még a város legvirágzóbb esztendejében, 1847-ben is csak 16 fűszerest, vas- és más boltos kereskedőt, 1851-ben pedig 12 főt mutattak ki.

A zsidók letelepítésére előbb Gács földesurai, a Forgách grófok illetve Tugár birtokosa, Szilassy József szereztek engedélyt, még 1804–1805-ben. Tugárban Wohl Izrael zsidóbíró gyakorolta a városba fogadás jogát, 1822-ben 18 család alapított szentegyletet. Losonc kapuit egy 1840-ben hozott törvény, a bányavárosok 7 mérföldes körzete tilalmának feloldása után – a város tanácsával szemben a vármegye támogatásával – nyitották meg az izraeliták előtt. 1844-ben már 19 zsidó család – 10 kereskedő és házaló, 6 mester és 3 „akármilyen életmódú” család – összesen 97 személy élt Losoncon, továbbá 38 család – 9 kereskedő, 14 iparos, 9 haszonbérő, 1 rabbi és 4 egyéb foglalkozású családapa – vagyis 194 fő Tugárban.³²

d.) A nemesség és az értelmiség szerepe a város életében

Az 1848 előtti másfél évszázad losonci városi társadalmának egy igen jelentős csoportjáról és szerepéről kiemelten kell szólnunk. A birtokos és címerleveles nemesség már a XVI. század második felében behúzódott a biztonságos szabadalmas mezőváros sáncai mögé. A fennmaradt első megyei taksás összeírások is feltűntetik a Losoncon lakó, kisebb, nagyobb birtokkal rendelkező, de nagy többségében birtoktalan, tisztos polgári – kézműves, kereskedő – foglalkozású református nemeseket. Az 1680-as évektől a Rákóczi szabadságharc végéig a Czabán (nemesítése 1674), Fábik (1694), Ferenczy (1554), Huszágh (1664), Kulifay (1649), László (1693), Liszky (1659), Macza, Magyar (1655), Mikula, Nyirő (1679), Rózsa, Szabó-Imre (1693), Szigyártó (1626), Vajda (1655) – nemesi rangjukat frissen szerzett – családok céhes iparos foglalkozást űztek. De „ide behúzák magokat” a megye nevezetes birtokos köznemes nemzetségei közül a nagyréthi Darvasok és a kisterenyei Gyűrkyek 4-4 családjá, továbbá a Balogh, Báthly, Bulyovszky, Csemniczky, Dobay, Ebeczky, Koromtzay, Litassy, Mocsáry, Ráday, Szemere, Szilassy famíliák egyes tagjai is. A város évente választott bírái rendszerint a nemesek közül kerültek ki.³³

1728-ban 24 törzökös címerleveles, de birtoktalan nemes család – a Bejcsy, Czabán, Csepcesényi, Fábik, Ferenczy, Huszágh, Juhász, Kulifay, László, Liszky, Macza, Magyar, Nyirő, Ötvös-Podmaniczky, Rózsa, Szabó-Imre, Lossonczy-Szigyártó, Vajda nemzetségek tagjai – fizettek megyei taksát, 1750-ben pedig a megye 155 armalista családjából 18 (3 Kulifay, 2 Lovcsányi, 1-1 Bada, Bejcsy, Czabán, Csengery, Csontos, Dobák, Jacobei, Jeszenszky, Lévy, Macza, Matulay, Szabó-Imre, Tatár) élt Losoncon, Taxner Dániel pedig Tugárban.³⁴ 1750-ig települt be a városba a Bada, a Csontos, a Dobák, a Gyöngyösi, a Jacobei, Videfalváról a Lovcsányi (1629) továbbá a Tatár familia egy-két, később gyökeret vert ága. 1784-1787-ben a népszámlálás szerint – mint említettük – Losoncon 223 (19,5%), Tugárban pedig 23 fő (7%) 1 évnél idősebb nemes férfi lakott, ami 450 illetve 50 kiváltságos lakost jelent és a két helységben a lakosság 17%-át – igen jelentős arányt – tette ki. E két kisváros volt ekkor is a nemesség központja, Nógrád vármegye 3154 nemes férfijából 246 (8%) élt itt.³⁵

1809-ben a mezővárosban 74 kiváltságos családfő fizetett nemesi hadisegélyt – vagyis továbbra is e helységben élt a legtöbb nemes család. Közöttük a leggazdagabb a köznemes Benkó József (810 Rft hozzájárulással) volt, a második legnagyobb jövedelmet – jogi személyként – a város mint közösség fizette (780 Rft) földjei és regálé haszonvételei után. Jellemző, hogy a szabadalmas mezővárosban egyetlen főnemes sem lakott, viszont a 100 Rft feletti hozzájárulást fizető 10 legmódosabb nemesúr között csupa jómódú birtokost találtunk, így ragyolczy Csoma Sámuel, Szabó Józsefet, Vattay Györgyöt, Jaán Józsefet és a Dobossy, Gellén és

³² Pálmány Béla: A nógrádi mezővárosok... i.m. (1990) 238–247. old.

³³ Pálmány Béla: Nógrádi armalista családok küzdelmei nemesi kiváltságaik megőrzéséért In: Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján, 1989. Szerk. Á. Varga László Salgótarján, 1989. 142. old., NmL IV 7/b. Dic. öi. 150. (1733–1734); Mocsáry Antal i.m. (1826) I. k. 72. old.

³⁴ NmL IV 1/a Kgy. jkv. 1728/29 1729. jan. 31. és 7/b. Dic. öi. 216. 1750/51. évi armalista, szabados és iparos összeírás

³⁵ Dányi Dezső-Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). KSH Bp. 1960. 94–100. old.

Kun családok 1-2 tagját, de a város nemesének kétharmada szerény vagyon felett rendelkezett.

1845-ben már 176 rendi kiváltsággal élő nemes és „honoratior” értelmiségi családfőt regisztráltak, akik között most sem találtunk főnemeseket, hanem csupa köznemest és tanult tisztviselőt. A város elitje három csoportot alkotott: itt élt 3 megyei és 21 városi hivatalnok (Draskóczy József főbíró, Horváth Ferenc főjegyző, Szígyártó Sámuel főügyész és Szabó-Imre Gedeon rendőrfőkapitány mind a törzsökös nemes családokból került ki) továbbá az egyetemet vagy akadémiát végzett 18 pap és tanár (pl. Tóth Mihály és Nagy József református papok, Kováts Benjámin, Molnár Sámuel és Steller János református líceumi professzorok), végül 20-22 jómódú birtokos nemes – továbbra is az ősi Jaán, Vattay és Vajda családok emelkedtek ki vagyoniilag – akik élvezték a megyében páratlanul művelt, városias életmódot. Mindazonáltal Losoncon is többséget alkotott a kiváltságosok között a kimutatható kereset nélküli (59 fő - 33,5%) és a szerény – évi 10-50 Rft jövedelmű – nemesség (40 fő - 23%). A városban tehát a szabadságharc előtti években 75-80 családból álló nemesi-értelmiségi elit élt. A kortársak áradoztak a kétnyelvű de magyar szívű város izzó nemzeti szelleméről, haladást szolgáló intézkedéseiről, élénk közéletéről, az „úri osztály” igen kulturált és a lakosok „elég civilisált” voltáról, a fővárossal vetélkedő kézművesekről.³⁶

e.) A város reformkori szelleme és intézményei

A nemzet felemelkedését szolgáló losonci közintézmények közül első helyen az ősi *református líceum* állt. A XVIII. sz. második felétől a hittant és bölcsészetet oktató felső iskola – hála több helyi kálvinista nemes családnak, így a Rádayak, a nagyréthyi Darvasok, a ragyolczi Csomák támogatásának – gyorsan fejlődött: 1762-ben nyílt meg a könyvtár, 1768-ban az emeleti tanteremek, a természettudományi kar 1832-ben, a jogi kar 1834-ben nyitotta meg a kapuit. Így a reformkorban már négy professzor is képezte a 100-120, felső osztályokba járó hallgatót, a 130-150 alsós tanulót ugyancsak 4 tanító nevelte. A kortársak egybehangzó véleményes szerint a zömmel a felföldi megyékből származó diákok a protestáns hiten túl a magyarságtudatot is tanodában sajátították el.

A reformkori nemzeti törekvések nyomán új művelődési és társasági intézmények honosodtak meg az ország fejlettebb városaiban – ezek közül egy sem hiányzott a fő utcáit kövezettel, éjjeli világítással csinosító, virágzó, szabad Losoncra. A *Kaszinót* 1833-ban 30 szabadelvű nemesúr alakította, Fatovich István és Farkas Károly vezetésével és rögtön a legújabb és legjobb könyveket kínálta tagjainak. A városi polgárok 1835-ben hozták létre külön egyesületüket. A két *Kaszinó* 1839-ben egyesült és 1849-re 130 főre nőtt tagsága a környék művelt társadalmá minden rétegét képviselte, a magyar hazafias szabadelvűség legszebb eszméit terjesztette, mind a komoly közügyek, mind a szórakoztató színelőadások, bálók rendezése terén. A *Kaszinó* intézményeként, elsősorban Kubinyi Ferencné Gyürky Franciska áldozatkészsége révén alakult a *Kisdedővő*, 1844-ben. A Kaszinó és az óvoda közös épülete a tagok részvényei és a város segítségével révén 1848-ban készült el, a sok ezer kötetes korszerű könyvtárnak is pazar elhelyezést biztosítva. Sajnos, már a következő évben, a szabadságharc végnapjaiban hamuvá vált mindez. 1843-ban takarékpénztár alakult a város és polgárai kis részvényeiből, de az intézet 1849-ben 10 ezer forintos kárt vallott. 1846-ban *Pelikán* néven hetilapot is alapítottak – ebből sem maradt egyetlen példány sem.

A nemesek és a polgárok között a rendi választófalak az 1840-es évek közepére végleg leomlottak, bár nem kevés szegény ember is élt a városban, a polgári jómód és társas élet a lakosok széles rétegeinek anyagi és szellemi kényelmet biztosított. A város fürdője és kaszinója színelőadások, bálók sorának adott otthont, a líceum, a könyvtár, a városi újság a polgári kultúrát és normákat terjesztette. Losonc fénye ragyogott és a fél országra rávetült.³⁷

³⁶ *Pálmány Béla* A nógrádi mezővárosok... i. m. (1990) 221., 225. old. és *„Tanattli”*: Losoncz a mint van. In: *Regélő* 1842/49–50. sz.

³⁷ *Tóth Mihály* i. m. (1851) 9–10. old. és *Shvoy Miklós* i. m. (1874) 125–130 old.

III. A virágzó város és tragikus pusztulása a szabadságharc alatt

Az 1847–1848. évi utolsó rendi országgyűlés, a márciusi bécsi és pesti forradalom eseményeit, majd az áprilisi pozsonyi törvényeket lázas érdeklődéssel várták Nógrád két politikai központjában, Balassagyarmaton és Losoncon is. A polgári jogegyenlőséget, általános választójogot, polgári közigazgatást és köztelhiviselést szentesítő áprilisi törvények értelmében május 19–20-án a város megválasztotta első polgármesterét, Hinkó Jánost, 12 fizetett tanácsnokát és 43 tagú képviselőtestületét. Losonc a polgári korban is járási székhely maradt, tehát a szolgabíróság, járásbíróság, az adóhivatal és más megyei hivatalok tovább működtek.

A június végi első népképviselői országgyűlési választáson a kivételesen művelt, iskola kultúrapártoló Kubinyi Ferenc, a nemzeti „szabadelvűek kipróbált bajnoka” lett a város képviselője. Nyáron megalakult a 7000 főnyi megyei nemzetőrség losonci alakulata, szeptember közepén 1200 felfegyverzett nemzetőr a délvidékre indult a szerb felkelők ellen. Két héttel később már Jellasics bán horvát serege támadása ellen kellett honvédek toborozni, november közepéig mintegy 3000 újoncot állított ki Nógrád megye, a nemzetőrök pedig harcba szálltak a schwechati csatában.

A város népe – nyelvi és vallási különbség nélkül – mindenét feláldozta a haza szabadságának oltárán. Ez csak a mai érzelmet és értéket nélkülöző világban számít fellengzős mondatnak. A hazafias lelkesedés példáját szolgáltatva nemes családok fejei és gyermekei, így a 15 éves Draskóczy Ede, a 14 éves Czóbel Károly, két Jeszenszky fiú, Danó és István, három Pokorny fivér – Ede, Sándor és Antal, Podhorszky János és Pál, Raksányi Ádám és fia Dénes is önként keltek fegyverre. Az úrhölgyek ékszereiket adták a hon védelme céljára.

1849 újev napján – a visszavonuló magyar honvédséget üldözve – Losoncot elfoglalták Ferenc József, a magyar királlyá meg nem választott osztrák császár teljhatalmú biztosai, majd február 15-én hódító seregei is. A császári seregek élelmezése és kvártélyozása a városra hárult. Több magyar gerilla támadás után március 24-én 34 magyar huszár és Beniczky Lajos 400 gyalogosa ügyes és bátor rajtaütéssel visszafoglalta a várost az éppen pihenőt tartó ellenségtől. Bár e szép győzelmet követően a császáriaknak egy időre sikerült visszavenni Losoncot, melyet a nép a megtorlástól félve elhagyott, néhány héttel később a forradalmi kormány tartósan helyreállította fennhatóságát és a függetlenségi nyilatkozatot a felszabadult város piacán kihirdették. A szabadságharc végén kitört kolerajárvány 300 embert pusztított el a városban, a büszke lakosok öntudatát megtörte a nélkülözés és a rémület. Július 18-án váratlanul a városba érkezett a visszavonuló Görgey Artúr és honvédseregének élelmiszert követelt – így egyetlen kenyér nem maradt a városban. Rögtön a honvédek elvonulása után ellenállás nélkül megérkezett az orosz Sassz tábornok 4000 kozákkal, de egyelőre békésen viselkedtek és tovább vonultak. Nemsokára Gallioin herceg (4000 főnyi) csapatai szállták meg a várost és követelték meghódolását, amit a szalliercsétn városvezetők meg is tettek.

Augusztus 1-én a közeli fürdőnél 150 magyar gerilla megtámadta az ott visszahagyott 90 beteg cári katonát és 10 tisztet. Lelőttek 3 tisztet és a legénység 3 védekező tagját, a többieket menekülésre kényszerítették. Alig egy hét múlva bekövetkezett a könyörtelen és kegyetlen bosszú. Augusztus 7-én Grabbe tábornok kozákjai körülkerítették a várost, melyből addigra sokan elmenekültek, de a lakosok többsége, az idősek és a betegek otthon maradtak és várták a véget. Az oroszok óriási sarcot – 50 000 porció szénát, 27 000 porció kenyeret, 100 mázsa szalonnát, 100 ökröt, 200 akó bort, 250 akó pálinkát stb. – vetettek ki és hajtottak be, ám az ígért kegyelmet nem adták meg. A lerészegedett katonaság három napos szabad rablása során a polgárok házait kifosztották, lerombolták és miközben kancsukával verték a szerencsétlenekeket, utolsó ruháikat is elvették tőlük. Már tisztjeik sem tudták jobb belátásra bírni az emberi mivoltukból teljesen kivetkőzött, a templomokat is kifosztó kozákokat és orosz katonákat, akik örült orgájuk végén, augusztus 9-én az összetört bútorokból a piactéren hatalmas tüzet rakva, tábori zeneszó mellett hahotázva, vígadva gyújtogatták egyenként a házakat és közben leítták magukat az eszméletlenségig. Az örület csúcsa, hogy másnap a kijózanodott seregek főhadiszállásán a cár főtisztje kijelentette, hogy a várost nem az oroszok, hanem a magyar gerillák és a cselből parasztruhába öltözött losonciak maguk gyújtották fel, majd, hogy jótékonyágukat bizonyítsák, száraz kenyeret és személyenként 2 forint kárpótlást osztottak ki. A borzalmak nyomán az ikerváros 376 épülete közül 344 égett le és csak 32, félreeső helyen emelt

ház maradt meg. Elpusztult a város 15 középülete, valamennyi egyházi létesítmény és a bőrgyár is.

Az élelem, ruha és fedél nélkül maradt lakosok élete a környék emberbaráti segítségétől függött. A borzasztó hír vétele percétől a városlakók segítségére sietett Rimaszombat és Szécsény valamint több falu, októberig rendszeres élelem és ruhaadományokkal enyhítve a nélkülözést. Október után azonban a lakosság magára maradt és a többségnek téli szállást kellett keresnie. 1850 februárjában mindössze 710 lélek, júliusban 1707 ember tengette életét a nemrég még 3500 lakosú, virágzó város üszkös romjai között. Jó két évig a híres vásárokat sem tartották meg - a város szíve megszűnt dobogni.³⁸

IV. A város újjáépítése és polgári korszerűsítése az önkényuralom és a kiegyezés korában

a.) A losonci fönix – az elpusztított város újra polgárosodása

A fönix mitológiai madáralak, lángba borulva ég el, de a hamvadással nem semmisül meg, hanem megifjodott fényes alakban az örökkévalóságig él. A kortársak e mitikus lényhez hasonlították az újjáépülő Losoncot az 1850-1860-as években.

A város első életjeleként 1849 őszén vizsgálatot, segélyezést és kárpótlást kért a császári hatóságoktól, de az utóbbit elutasították. A kormány novembertől 1850 áprilisáig vizsgálódó és segélybizottsága 1 730 579 Pft.-ra becsülte az okozott károkat.

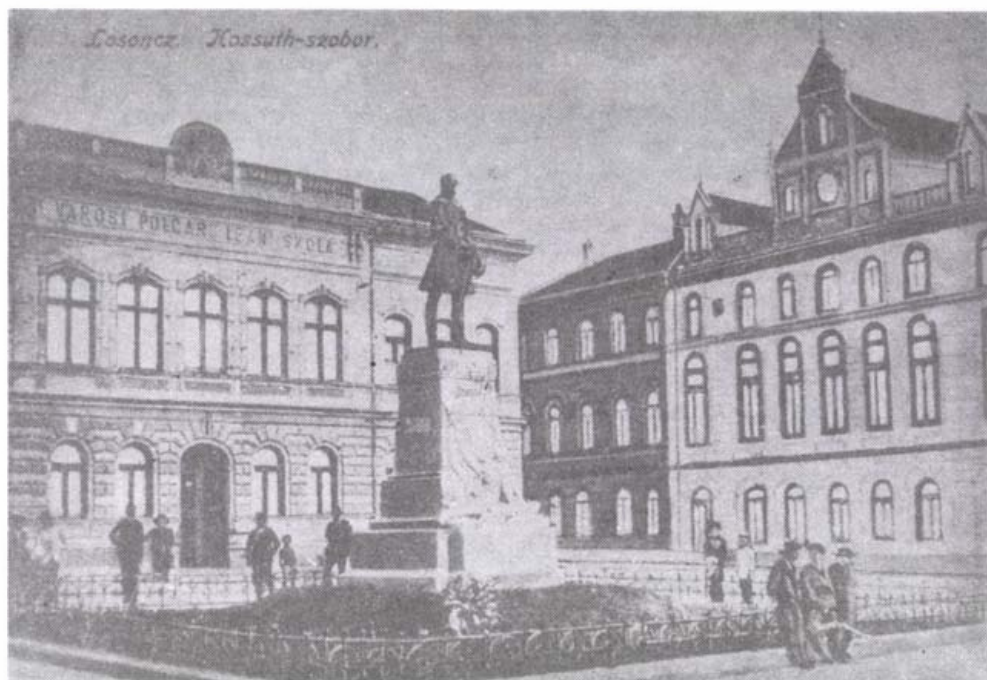
A szállástalan, rongyos, éhezni lakosok éveken át takarították a romokat, de a maguk erejéből képtelenek voltak felépíteni földig perzselte városukat. Andreanszky Sándor a „K. u. K.” birodalmi államszervezet beszercebényai kerületi főispánja felhívására 1850 júliusában országos segélygyűjtés indult, majd Vahot Imre szerkesztésében 1851-ben megjelent a két kötetes *Losonczy Phönix történelmi és szépirodalmi emlékkönyve*, melynek 4000 forintnyi bevételét a város közművelődési egyesületeinek újjászervezésére szánták az adakozók.

A legtöbbet mégis maguk a losonciak és egyházaik tették a saját boldogulásukért. A népesség lassan visszatelepült, Losoncon az 1847-ben kimutatott 4311 lakossal szemben 1857 október végén már ismét 3847-en éltek, Tugár 1277 főnyi lélekszáma pedig meg is haladta a forradalom előtti évben jelzett 1063-at. 1869 végéig ez a lélekszám nem sokat változott, a nagyobbik mezőváros 417 háza 851 lakásában 3934 jelen lévő népességet, a kisebbik településen 140 házat, 340 lakást és 1244 lakost írtak össze.

A társadalmi szerkezet polgárosodását a foglalkozási csoportok arányának alakulása jelzi. 1869-ben Losonc 2001 keresője között alig akadtak földművelésből élők, mindössze 21 földbirtokost és 63 bérest, napszámost regisztráltak, ez összesen 4,2%. Tugárban viszont jelentős maradt az agrárszféra: az 5 birtokos és 169 bérmunkás elérte a keresők (578) 30%-át.

Az iker mezővárosok kézműipara kiemelkedő jelentőségű maradt. A nagyobbik településen a 337 önálló vállalkozó 50 magánalkalmazott és 445 ipari munkás a kereső foglalkozásúak 41,2%-át tette ki, a Tugár patak másik partján dolgozó 95 mester 7 hivatalnok és 143 munkás pedig a 42,4%-os arányt is elérte. Továbbra is a bőripar számított vezető iparágának. Losoncon 168 mester, 6 hivatalnok, 185 bérmunkás és segéd, összesen 359 bőr- és papírfeldolgozó élt, mely az iparral foglalkozók 43,1%-át alkotta, Tugárban is 107-en dolgoztak ilyen szakmákban, ami az iparúzők 43,7%-át jelentette. A hagyományosan fejlett szövő- és ruhafeldolgozó ipar a nagyobbik mezővárosban 129 (15,5%), a kisebbikben 43 (17,5%) kőművesnek adott kenyeret, a fém- kő- és faiparba viszont Losoncon 192 (23,1%), Tugárban pedig 33 (13,5%) keresőt soroltak a korabeli statisztikusok. Ezek az iparágak immár nagyobb jelentőségűek voltak, mint a textiliák előállítás és feldolgozása. Az építőiparban 60 (7,9%) illetve 16 (6,5%) férfi, a vegyi- és élelmiszeripar szakmaiban 56 (6,7%) továbbá 14 (5,7%) kereső, az egyéb, „nem közvetlenül termelő” foglalkozásokban 30 (3,6%) illetve 32 (13,1%) önálló iparos, alkalmazott és munkás dolgozott.

³⁸ *Jeszenői Danó*: Losoncz története In: *Losonczy Phönix* i.m. I. k. 24–30. old. és *Tóth Mihály*: Losoncz az 1849-diki hadjáratban történt felútlátás után In: uo. II.k. 21–30. old.

A kereskedelmi, pénzügyi és szállítási foglalkozásuk súlya immár pontosan mérhető, hiszen az 1848 előtti rendi és nemzeti korlátok végleg leomlottak. Losoncon 1869 végén 96 önálló és 74 munkavállaló – összesen 170 fő (a foglalkoztatottak 8,5%-a) – dolgozott ebben a szférában, Tugárban pedig 52, illetve 9 személy (10,6%); tehát a két helység összesen 5178 lakosa illetve 2001 keresője között 148 önálló vállalkozó és 83 munkás tevékenykedett az „infrastruktúrában”, ami megközelíti a nagyobb, (6435 főnyi) népességű, illetve (2474) kereső foglalkozású lakosú Balassagyarmat 159 önálló és 83 alkalmazott, összesen 242 kereskedőjének számát és arányát (9,8%).

Az értelmiségi és hivatalnokréteg a városok legiskolázottabb, hivatásából, illetve honoráriumából élő csoportja volt. Vezető szerepet játszott a közigazgatásban és jogszolgáltatásban, a lelki gondozásban, az oktatásban, az egészségügyi ellátásban, a művészeti és irodalmi életben, valamint a helyi egyházakban, kulturális és szociális egyesületekben. 1869 végén Losonc 4 felekezetében 6 pap szolgált, dolgozott továbbá 33 tanító, 15 ügyvéd, 6 orvos, 5 bába, 4 ápoló, 4 patikus és 23 művész, akiken a kortárs Shvoy Miklós szerint is a kitűnő cigányzenészeket kell érteni. Összeírtak továbbá 23 állami, megyei és városi vezető tisztségviselőt és 77 magántisztviselőt, akik ipari, kereskedelmi, szállítási és pénzügyi cégek íróasztalai mellett ténykedtek. Mindösszesen tehát 196 – Széchenyi István szavaival – *kiművelt emberfő* (9,8%) emelte a város rangját, de hozzájuk kell számítani a város főiskoláiban tanuló 148 (7,4%) diákot is, vagyis 17,2%-ra rúgott az értelmiség Losoncon. A szomszédos, falusias házakból álló Tugárnak sem kellett szégyenkeznie, mert itt is megtelepedett 11 értelmiségi (2 tanító, 2 bába, 1-1 ügyvéd, író, orvos és 4 zeneművész) továbbá 10 közhivatalnok, 9 magánalkalmazott és e csoport a kisváros keresőinek az itt lakó 1 tanulóval együtt 5,4%-át tette ki.³⁹

b.) A pallérozódás új útjai

Már 1850-ben újra megnyílt az országos adakozással helyreállított 8 osztályos gimnázium, amely 1857-ig állt fenn. Utána 2 évig 4, majd 1859–1870 között 6 főgimnáziumi osztályt tudtak

³⁹ Pálmány Béla: i.m. (1990) 176., 228-229., 282-287. old. Ugyanitt a többi nógrádi mezőváros foglalkozási szerkezetével való összehasonlításhoz szükséges adatok is olvashatók.

fenntartani 80-90 tanulónak, míg 5 tanár dolgozott az elemistákkal. 1869-ben új korszak kezdődött a híres iskolaváros történetében. Br. Eötvös József minisztersége alatt az állam átvette a két protestáns egyháztól gimnáziumaik épületét és az állami költségvetésből működő 3 osztályos országos tanítóképzőt és vele együtt gyakorló elemi fiúiskolát létesített. Az ősi kálvinista alma mater pedig 1870-ben alakult át 4 osztályos 6 tanáros állami algimnáziummá, melyet mind a négy egyház híveinek a gyermekei látogathattak.

A város többi, egyre népesebb felekezete közül az 1755-ben létesült katolikus plébánia háromosztályos, sokáig 110, 1872-ben már közel 200 tanulót befogadó iskolája. Az 1784-ben épült evangélikus egyháznak négyosztályos elemi iskolája működött, 1862-ben nyitották meg az első zsidó iskolát, 1870 után kezdeményezték a losoncugári izraeliták önálló iskolájának a megalapítását, amit a losonci hitsorsosok nem támogattak.

Az elégett városi *Közkönyvtár* helyreállítását Benkó József könyvtárnok egy évtizeden át gondosan végezte. Így 1861-re a város, a Tudományos Akadémia és a magánosok – első sorban a Kubinyi testvérek, Ferenc és Ágoston – bőkezű adakozásaiból 10 ezer kötetre gyarapított a Városháza két termében elhelyezett könyvtár állománya. Hamarosan az *óvoda* is újból megnyílt, majd 1857-től a két intézmény az újonnan épült vígadóban működött tovább.

A Kaszinó hamar újra látogatott lett, 1862-ben már 162 tagja volt. Ugyanezen évben gr. Cebrián László 400 Ft összegű alapítványt tett a kiseddóví új épületére és a következő esztendőben már hozzá is kezdtek az alapozáshoz. 1861 decemberében a Kaszinón belül alakult meg, Török Sándor vezetésével, a „*műkedvelőség*”, melyben rang és vallási különbség nélkül mindenki részt vehetett. Egy évvel később már a hatodik előadást mutatták be – Perrichon utazásai címmel – szép haszonnal. Ugyancsak Török úr volt a mozgótoja a *Nógrádi Gazdasági Egyesület* valamint az 1862-ben kezdeményezett *Nógrádi Tanképzőtár* alapítási törekvésnek. 1860-ban alakult meg a hazafias polgárokat tömörítő *Losonci Magyar Dalegyelet*, 1862-ben pedig az *Evangélikus Egyházi Nőegylet*, Szilassy-Freiburg Paulina elnökletével, a titkári teendőket a közélet egyik mozgótoja, Büsbak (Buschbach) Ádám úr látta el. E két egyesület 1945-ig működött. A lutheránus gyámintézetet már 1859-ben életre hívta Sztelhló András lelkipásztor.⁴⁰

A városban a XIX. században három kórház is létesült. Elsőként a gazdag görög kereskedő, Avakumovics János adományából és a város köztámogatásából még 1815-ben létrejött egy régi faházban a *városi kórház és szegényház*, amelyet a város jövevő asszonya, Kubinyi Ferencné Gyürky Franciska másfél évtizedes alapítványi pénzgyűjtése eredményeként 1848-ban új épületbe sikerült költöztetni. Az 1860-as években évi ezer beteget is ápoltak a város ispotályában. A kiegyezés után két új kórház is létesült a városban: egy katonai 200 ágygal és egy vasutas 54 férőhellyel – a katonai kórházban főleg szifiliszesekeket kezeltek. A *Losonci Kórház Egylet* alapszabályait 1871-ben készítették el, megyei kórház létesítése végett.

Losonc 1867 és 1872 között egy sor kezdeményezést tett fejlődését, polgárosodását elősegítő állami intézmények létesítése érdekében. 1867-ben indítványozták, hogy itt létesüljön az állandó megyei törvényszék, mivel azonban ez már Balassagyarmaton működött, 1869-ben a város és környéke egy második, kereskedelmi és váltóügyi bíraskodással felruházott megyei bíróság felállításáért folyamodott a Képviselőházhoz. Gróf Cebrián László losonci képviselő és gr. Forgách Antal, volt kancellár és főispán a kérelem benyújtásakor kiemelte, hogy a magyar felvidék iparának nagy része Losonc vidékén „központosul”, ezért indokolt e törvényszék ide helyezése, ami meg is történt.

A város a polgári államszervezet és önkormányzatok országos kiépítése éveiben mindent megtett, hogy megőrizze és korszerűsítse közigazgatása hagyományos függetlenségét. Már 1869-ben a Képviselőház előtt indítványozta és nagy költséggel 1872-re elvégezte a város rendezett tanácsúvá való átalakítását és szakképzett hivatalnokainak a kinevezését. E törekvés sikerre vitelében kulcsszerepet játszott az evangélikus gyógyszerész családból származó Pokorny Sándor főbíró, aki 1872-től 1881-ben bekövetkezett haláláig a város első polgármestere lett. Az 1872. április 17-én tartott tisztújító városi közgyűlés rendőrkapitánnyá Czóbel Károlyt, főjegyzővé Draskóczy Edét, aljegyzővé Lisznyay Ferencet – csupa régi helybéli család tagját – választotta, rajtuk kívül egy-egy tisztú ügyész, pénztárnok, számvevő, adószedő-közgyám,

⁴⁰ A *Kék László* által kiadott *Felvidéki Magyar Közlöny* 1862-1863. évf. cikkei alapján, *Shvooy* i.m. 386-389. old.

tisztai orvos, mérnök, városgazda, könyvtárnok továbbá 12 tanácsnok, 24 virilis és 24 választott képviselő vitte a város ügyeit.

A város kiemelt járási székhely lett, vagyis a szolgabíróság, az adóhivatal és a járásbíróság mellett a megyeszékhellyel azonos hatáskörű telekkönyvi hivatalt és egy a környező megyék egy részére is kiterjedő hatáskörű pénzügyőri biztosságot is telepítettek. A nagy műveltségű Pokorny Gusztáv, aki 1881 és 1890 között látta el a város vezetését, még városi tanácsnok korában kezdeményezte a katonaság rendszeres elhelyezését a városban. A Képviselőház elé 1869-ben terjesztett kérvény országos katonai laktanyák és a raktárak felépítésére irányult és sikerrel járt. A 25. gyalogezred és a 16. táborig tüzérezred nagy kaszárnyái és kórháza felépítése révén a város elérte, hogy a korabeli „úri osztály” a nagy tekintélynek örvendő honvédezzred tisztjeivel is gyarapodjék.⁴¹

c.) Gyárak, bankok, vasutak – a tőkés gazdaság térnyerése Losoncon

A város első gyár jellegű – tehát a kézműves műhelyeket meghaladó nagyságú, fejlettségű és szervezettségű, gépi erőt is alkalmazó – ipari termelőhelye 1846-ban jött létre. A híres céhes bőripar az országos éhínség alatt súlyos válságba került, a város vezetése maga sietett a segítségükre és a „pénz hiányában munka nélkül lévő becsületes varga és tímár mesterek gyárban való foglalkoztatása céljából” részvénytársasági formában *Bőrgyárat* alapított. Midőn 1849 augusztusában az oroszok feldúlták a várost, porig égett a bőrgyár is, 1851-ben pedig már nem gyűlt össze a kellő tőke az újrakezdéshez.

A *Nikkelgyárnak*, a nép által „Pakfongyárnak” nevezett birodalmi jelentőségű kis üzemet 1851-ben létesítették a Bécs melletti berndorfi üzem tulajdonosai, a Schöller testvérek, hogy a dobsinai bányákban kitermelt nikkel-kobalt ércből bonyolult műveletekkel ma porcelán festéséhez szükséges pakfongot, alpakkát és kina ezüstöt égessen ki. A gyárat a kiváló vegyész, Fischer János vezette, mellette egy könyvelő, 28 izmos férfi és 4 napszámos asszony dolgozott szállásért és 1 Ft napi bérért.

Az apátfalvai határban a város által épített *Losonczy Posztógyár Rt.* 1868-ban 300 ezer Ft részvénnel alakult és 1869 júliusában kezdett dolgozni. Hamarosan azonban tönkrementek, minek egyik oka az volt, hogy 1871, a Pest–Hatvan–Losonc vasút megnyitása után a város addig fél évszázadon át országosan is kiemelkedő gyapjűvásárainak a forgalma a töredékére (1869-ben 4400 font, 1873-ban 940 font) zuhant, a másik okot pedig az 1873. évi pénzügyi válság adta. 1873-ban egy 11 tagú helyi tőkécsoport 524 ezer Ft-ért árverésen megvette a gyárat, melyben 60 lóerős gőzgép, a gyapjúmosó, fonó, szövő- és festő műhelyekben 80-nál több szövészekén és egyéb gépen 200 nő és 100 férfi, vegyesen – magyar és szlovák napszámos – dolgozott. Egyikük sem volt külföldről drágán fogadott munkás, hanem mind környékbeliek, emellett a gyár kizárólag hazai gyapjút dolgozott fel, jó minőségben, részben a katonaság egyenruhái számára, részben finom és divatos öltönyszöveteket is gyártottak.

A *Losonczy „József” Gőzmalom Rt.* két év előkészület után 1870 októberében kezdett működni, gr. Forgách Antal elnök és Grimm Lajos vezérigazgató vezetésével, 20 ezer Ft részvénnel. A híres zürichi Escher-Wyss cég építette a vasútállomás mellé a 4 féleemeletes épületet és a francia Laffert féle malomkövel 9 garaton örlő korszerű gépezetet. Az éjjel-nappal forgó gépek mellett Baer Ulrich igazgató irányításával 75 napszámos dolgozott.

A tőkés gazdaság alapvető intézményei, a bankok az 1860-as évek alapítási kísérletei után ténylegesen csak 1870 után, a „nagy gründolás” éveiben, az 1873-as pénzügyi válság idején jöttek létre. Elsőként a *Nógrád megyei Népbank* 1872-ben (40 ezer Ft alaptőkével), Szent-Ivány Farkas elnök és Búsbak (Buschbach) Ádám vezérigazgató irányításával kezdett működni. A *Losonczy Tűkárék- és Hitelintézet* - öt év előkészület után - 1873-ban (220 ezer Ft) alakult, elnöke Forgách Antal, vezérigazgatója Pokorny Gusztáv lett.⁴²

⁴¹ Bartha Lajos: Losoncz in: *Borovszky Samu* i.m. Nml IV. 255. 90., 532., 570., 801., 1159., 1608/1867. 260., 349., 569., 728., 861., 1161., 1203., 1309/1868., 128., 159., 162. 244., 407. 593., 804., 861., 950., 1083., 1199., 1307/1869. továbbá OL K 2 Képviselőház - általános iratok 1865-1868. évi országgyűlés 4113. sz. 1869-1872. évi ogy. 1406. sz. iromány ill. Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház - Napló III. k. (Szerk. Greguss Ágost) Pest, 1869. 69. ülés 1869. november 15.

⁴² *Shvoy* im. (1874) 541., 519., 545. old. és a „Magyar Compass” II. évf. 1873. (Szerk. Mihók Sándor) Pest, 1874. 25., 211., 276. old. alapján.